

TO JE PŘECE POKROK, POKROK, POKROK...

Antonín Kostlán

But It is Still Progress, Progress, Progress

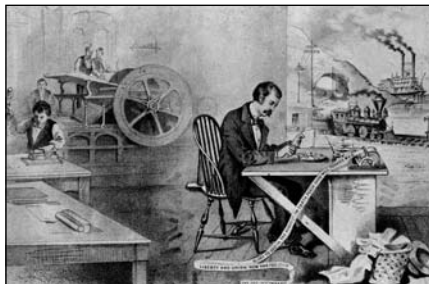
This article is devoted to the topic of 'progress' in the broader perspective of cultural history. The author presents a series of iconographic materials, from Early Modern depictions of hierarchic linear arrangements, through the apotheosis of technological-scientific progress and the historicizing heroization of the nineteenth century, all the way to caricatures of the present with their links to earlier models and using icons of biological evolution with its turning back to individualist regression.

Antonín Kostlán (*1955) působí v Kabinetu dějin vědy při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kostlan@usd.cas.cz

Co to je vlastně pokrok? Nová kniha Bedřicha Loewensteina neodpovídá přímo na tuto otázku, ani se nezabývá teorií pokroku, ale pro dlouhé časové období od antiky po současnost se pokouší vysledovat a přiblížit takové názory a myšlenkové směry, které se podle jeho názoru vyznačovaly vírou v pokrok. Moje zamyšlení nad tímto tématem však nevychází primárně ze slov, nýbrž z obrazů – vychází tedy z toho, jak býval pokrok znázorňován.

Hned v úvodu tohoto zamyšlení se seznámíme se třemi různými výtvarnými ztvárněními pokroku, která vznikla v rychlé časové návaznosti za sebou ve Spojených státech amerických v průběhu 70. let předminulého století. Prvním z nich je litografie známé tiskařské společnosti Currier and Ives nazvaná *Pokrok století* (*Progress of the Century*), která vznikla někdy kolem roku 1876.

Tu můžeme chápat především jako apoteózu technického a vědeckého pokroku příznačného pro „dlouhé 19. století“ – a tento pokrok je na ní reprezentován nejen

železnicí, parníkem a stavbou tunelu v pozadí, ale především novými typografickými metodami a stroji, a dále pak telegrafem, tímto nástrojem umožňujícím převratně rychlou komunikaci. Právě tohoto přístroje používá muž na obrázku, aby jeho prostřednictvím vyjádřil poděkování Bohu a zveřejnil své tužby: mír na zemi, pokoj lidem dobré vůle a „Liberty and Union now and forever“. Již na tomto obrázku zjišťujeme, že představa pokroku se monotónním rytmem strojů, s nimiž je spojována, nemusí nechat ukolébat do nevzrušeného odbornictví, ale právě naopak se může pojit i s entuziastickou výzvou. A přece je tato litografie nudným a suchopárným vyobrazením ve srovnání s tím, jak pojal v roce 1872 svůj obraz nazvaný *Americký pokrok* (*American Progress*) malíř John Gast.

Věnujme nejprve pozornost pozadí tohoto pozoruhodného díla, na němž uvidíme některé motivy, na něž jsme již narazili, konkrétně vyobrazení železnice a telegrafních sloupů. Ty jsou však zapojeny – podobně jako celé dění na obraze – do vyjádření dynamického pohybu, který obrazem prochází z diváкова

pohledu zprava doleva, tedy symbolicky vzato od měst na východním pobřeží Spojených států směrem na západ. Jeho nositeli jsou kromě technického pokroku prostí osadníci, kteří přicházejí na Divoký západ pěšmo, na koni, v osadnických vozech, železnicí i dostavníkem, aby projasnili tuto zemi (ano, levý okraj obrazu je ještě zakryt temnými mračny) a vyhnali odtud představitele „starého Nového světa“ – osamělé skupinky Indiánů a buvolí stáda. A v popředí obrazu se vznáší alegorie Amerického pokroku, křehká víla nepochybně inspirovaná Boticelliho Venuší, na čele se zlatou pěticí hvězdou, aby ostatním ukazovala ten správný směr. Všimněme si drobného detailu, že i ona je přes svou ladnou éteričnost velmi prakticky zapojena do šíření technického pokroku, protože v pravé ruce drží nejen školní knihu – symbol osvěty, ale má přes ní i stočený telegrafní drát, který pak levou rukou rozmisťuje po krajině.

A do třetice – na podobné téma další obraz amerického malíře italského původu Domenica Tojettiho. Ten je rovněž nazván *Americký pokrok* (*Progress of America*) a vznikl o tři roky později, v roce 1875. Scenérie, směr pohybu, jakož i osadníci, Indiáni, buvoli a železnice v pozadí zůstávají zde stejné jako na Gastově obraze, avšak alegorie Amerického pokroku se tu zřekla své neukotvenosti a sama převzala otežbu do svých rukou. Ona sama ve francouzské frygické čapce

vede své antikizující spřežení na Divoký západ a je přitom doprovázena čtyřmi novými společníci, které můžeme identifikovat jako alegorie zemědělství, lékařství, umění a rukodělné práce. Při pohledu na tento olej na plátně si bezděčně musíme pomyslet: není snad již samotné „směřování někam“ a jeho dynamika jedním z podstatných znaků myšlenky

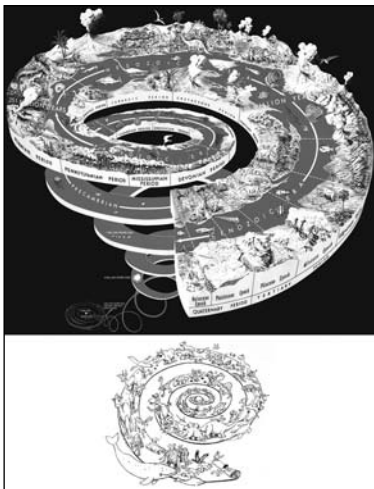

pokroku, tak jak se uplatňuje v moderních dějinách? Nemá snad začasté samotná akčnost pro představu o tom, co lze nazvat pokrokem, konstitutivní ráz a není snad tak trochu jedno, kterým směrem se vykročí? Jak už odpovídal Diderotův Jakub fatalista svému pánovi na jeho otázku, kudy je kupředu: „To je jedno, pane. Tudy, nebo tudy, nebo tudy... Všude je kupředu.“

Slovo pokrok, v němž cítíme překladovou souvislost s jeho německým ekvivalentem Fortschritt, se objevilo v češtině někdy až na přelomu 18. a 19. století a původně neznamenovalo nic jiného než konstatování jistého fázového posunu u nějakého sledovaného fenoménu, aneb jak se za mého mládí zpívalo v jedné odrhovačce: „To je přece pokrok, pokrok, už jsme zase o krok, o krok dál...“ Čím více pak získávalo na obecnosti, zbavovalo se na druhou stranu svých vazeb na konkrétní měřitelné děje, a otevíralo se tak jistě emocionální mezivztahovosti. Osobní zaujetí, ztotožnění s ideou, étos a potřeba kolektivního ocenění... To všechno cítíme už z obrazů věnovaných americkému pokroku, které jsme si již připomněli, a podobně vývoj probíhal i na starém kontinentu v 19. a po značnou část 20. století. Jestliže Bedřich Loewenstein nazval svou knihu *Víra v pokrok*, věděl jistě, co dělá, protože jakási na pohled snad sekularizovaná víra je nepochybně imanentní vlastností pokroku, na rozdíl od jiných pojmů, které bychom mohli snad do určité míry chápat jako jeho synonyma – tedy pojmů vyjadřovaných ve slovech vývoj, prospěch, modernita či modernizace atd. Nejlépe to snad vidíme na přídavném jménu, které se k pojmu pokroku nejtěsněji váže. Je to slovo „pokrokový“, které neoznačuje někoho, kdo snad nějakého pokroku opravdu dosáhl, ale toho, kdo po něm dychtí, kdo v něj věří.

Jestliže zobrazení amerického pokroku nám – myslím si – dost zřetelně ukázala, že ve svém historickém optimismu byla myšlenka pokroku, tak jak se uplatňovala v 19. a 20. století, do značné míry sekularizovanou dědičkou křesťanské eschatologie i s její schopností aktivně napomáhat při utváření jednotlivcových motivací v klíčových momentech jeho života a vyvolávat u něj entuziastickou

odezvu (konec konců, ono spojující „Ano, my můžeme“ zní zase na čas i současnou Amerikou), napomohou nám snad další obrázky obhlédnout více mýtus, který si myšlenka pokroku kolem sebe vytvářela, a to zejména mýtus pokroku jakožto neúnavně a bez zakolísání stále postupně narůstající entity. A jaké jiné vyobrazení by se k vyjádření takové vlastnosti pokroku více hodilo než ona slavná školní spirála, v níž její autoři shrnuli svou představu o vývoji světa od jeho vzniku přes dinosaury až po nástup člověka.

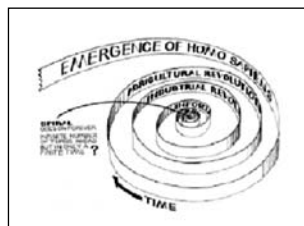

Byla to nepochybně inspirace Hegelovou vývojovou spirálou, co vedlo geology a biology k vytvoření této didaktické pomůcky, a závislost na Hegelovi byla tak značná, že se obdobné vyobrazení následnosti předpokládaných geonických period či prvního výskytu živočichů znázorňovalo v této formě jak v anglosaských učebnicích, tak i v komunistických atlasech bez ohledu na skutečnost, že spirála tu byla vlastně nadbytečným a zavádějícím prvkem, protože mezi vrstvami spirály, které ležely bezprostředně nad sebou a pod sebou, nebyl žádný jiný než časově následný vztah – žádná z nich totiž nepředstavovala kvalitativně vyšší formu

vrstvy ležící právě pod ní, takže bylo vlastně úplně jedno, jestli se nad devonem vyskytuje jurský park nebo až pleistocén. Právě tak otázka levo- či pravotočivosti těchto spirál mohla maximálně dosvědčovat pouze politickou příslušnost jejich tvůrce, nikoli však jeho didaktický záměr. Co však je s podivem, že tyto didaktické spirály byly vždy vedeny tak, že se nejstarší vrstvy nacházely ve středu, takže byly obvykle znázorněny elegantními a až eskamotérsky přitažlivými kroužky, kdežto recentním obdobím případly rozplácené a po okrajích spirály líně se valící lívance. Z hlediska vyjádření myšlenky pokroku bylo takové zobrazení do značné míry kontraproduktivní, protože to, co bylo nové, a v duchu této myšlenky tedy „pokrokovější“, bylo stále více excentricky vychylováno od středu spirály (od jejího vnitřního „centra securitatis“) a zatíženo stále větším entropickým balastem. Mnohem více by tlumočení kýžené evoluční myšlenky napomohla opačně vedená spirála, kterou pro vyjádření svého pojetí použil před několika lety (v roce 2006) ruský přírodovědec Sergej Smeljakov, když vzdálené etapy umístil na kraje spirály a současnost do jejího středu, aby se tak mohl složitými matematickými výpočty vypořádat se svým způsobem symbolickou otázkou, jak

lze srovnat teoreticky možný nekonečný počet těchto otáček s konečným časem, jenž je k dispozici k jejich provádění.

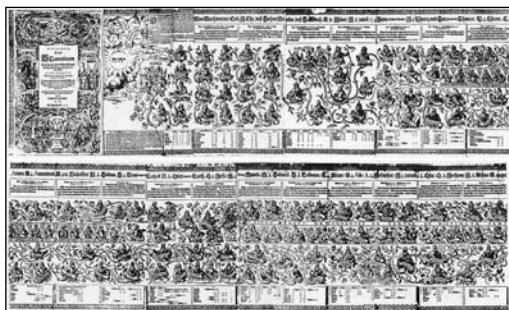
Důvod, proč autoři didaktické evoluční spirály tvrději trvali a trvají na umístění dávných časů do středu spirály, je ale vcelku jasný a nepochybně souvisí s představou „velkého třesku“, kterým to kdysi všechno začalo. Aniž bych chtěl jakožto nezasvěcený humanitní badatel tuto okolnost blíže komentovat, pouze upozorňuji, že se právě v tomto ohledu asi nejvýrazněji

jejich didaktické znázornění ateisticky pojaté globální evoluce blíží některým tradičním náboženským figurám, které dobře známe ze středověku či raného novověku. To bych rád demonstroval na tisku nazvaném *Genealogie neboli rodokmen Ježíše Krista (Genealogia, da ist Stammbuch Jesu Christi)*, který vydal v roce 1613 moravský kalvinista Jan Opsimathes. I to je vlastně didaktická pomůcka shrnující časovou následnost a vzájemné vazby v jasně definovaném historickém rámci, a to konkrétně v rámci biblických dějin. Jde totiž o znázornění genetického vztahu (v rodopisném slova smyslu, protože autor přímo píše o Kristových „Vordern nach den Fleisch“, ale samozřejmě i se všemi přenesenými duchovními paralelami) mezi prvním člověkem Adamem a Pannou Marií, z níž vzešel zakladatel křesťanského náboženství. Jak vidíme na obrázku, svým vytvářením falešných vazeb mezi jednotlivými osobami, které byly do tohoto biblického rodokmenu zahrnuty, si Opsimathes nijak nezadal s chaotičností autorů vývojové spirály, protože jejich umístěním do stejného řádku či sloupce mezi nimi vytvářel zcela náhodné souvislosti; platnou genetickou vazbu však znázorňuje pouze rostlinně ztvárněný šlahoun mezi nimi.

Co nás však na tomto nastavovaném jednoduše zajímá v tuto chvíli nejvíc, je moment, kdy to všechno začalo.

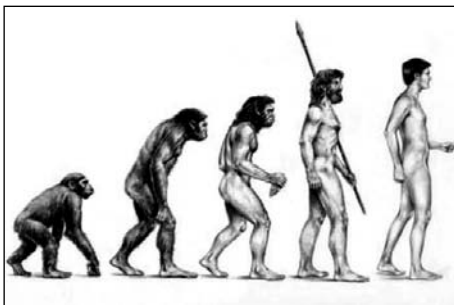
Podíváme-li se na začátek onoho vývojového řetězce, nalezneme tu znázorněno cosi záhadného a nevysvětleného, resp. nevysvětlitelného, v tajemném oválu, od něhož vede rostlinný

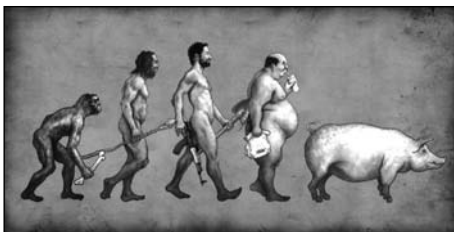
šlahoun k prvním lidem Adamovi a Evě. Vrátime-li se nyní k naší vývojové spirále, zjistíme ke svému překvapení, že onen iniciační moment je tu znázorněn

konkrétních detailů se ikonografie spojená s myšlenkou pokroku vracela k dávno osvědčeným vzorům.

při vývoji člověka se železnou zákonitostí uplatňoval stále narůstající pokrok: opičí postavičku zkroucenou a držící se při zemi vystřídává již mírně vztyčený neandrtálec, po něm následuje opět o něco vyšší člověk vzpřímený a celá vývojová řada končí hrdým vysokým a rozšafným jedincem, nad jehož vizáží se chce zvolat „Ecce, homo“. Ale opravdu tím tato vývojová řada končí? Zatímco myšlenka pokroku odsouvá řadu zásadních úkolů nutných pro blaho lidské pospolitosti někam do budoucnosti, možná až k utopickým horizontům, naplniteli těchto vizí přisuzuje stále stejné psychické a fyzické vlastnosti a sociálně konstantní ukotvení – dějinný optimismus se tu v tomto ohledu střetá s medicínsky a existenciálně omezeným pragmatismem. Při pohledu na lidského samce zakončujícího evoluční řadu stále méně chlupatých a více sebevědomých napřímců se nutně vnučí otázka: „No dobře, a co bude dál?“

v zásadě stejným způsobem: i zde je východiskem jakýsi záhadný a blíže nespecifikovaný ovál, odkud pak vede pupeční šňůra na samý začátek evolučního řetězce. Nejen ve své pseudoeschatologické emotivnosti, ale i v řadě

Daleko známějším vyjádřením spjatosti myšlenky pokroku s evoluční linearitou je známé vyobrazení různých vývojových fází procesu, který můžeme krátce popsat slovy „kterak z opice člověk povstal“. Řada homonoidních, za sebou v řadě stojících figurek je konstruována tak, aby nás přesvědčila, že až doposud se

Další dva obrázky, které jsem zařadil do naší pokrokářské galerie, jsou pokusem o odpověď na tuto otázku – avšak pokusem nevázným a pocházejícím až z doby současné, která si už myšlenky pokroku tak jednoznačně neváží. V obhroublém vtipu se darwi-

novská vývojová řada dokončuje regresivním sestupem opětovně do zvířecí polohy.

V intelektuální verzi se pak člověk vrací do role na svém okolí závislého halbidiota s opuchnutými svaly, tentokrát však v těsné závislosti na moderní výpočetní technice.

Aniž si to autoři těchto kreseb uvědomovali, i oni se vrátili ke starým a dobrým osvědčeným topoi, která velmi dobře znala i středověká a raně novověká doba. Stačí konec konců připomenout staré a dobře známé kolo Fortuny, které člověka vynáší ke slávě, nechá ohrát na výsluní a opět jej hrubě odkopne.

Avšak mezi ve středověku ukotvenou představou kola Štěstěny a soudobou skepsí z pokroku je celá řada mezistupňů, které se nám dochovaly i ze staletí vskutku pokrokařských. Pouze jako ukázkou jsem nakonec zvolil jednu kresbu z amerického časopisu 19. století, která se jmenuje *Pijákův pokrok* (*The Drunkards Progress*). Zachycuje jeden lidský život, jak zní podtitul, „od první sklenice až do hrobu“. Zatímco však v kole Štěstěny za člověkův vzestup a pád může nikým neovlivnitelná náhoda a v soudobých opičích karikaturách jakýsi všeobecný tlak globálního vývoje lidské pospolitosti, zde se setkáváme s člověkem, který má možnost volby a zásadního ovlivnění svého budoucího osudu. V tomto smyslu je *Pijákův pokrok* de facto moralitou, ale to by nás nemělo zmást do té míry, abychom si zároveň nevšimli, jak spojení slova pokrok s individuálním lidským osudem tento pojem zbavuje jinak obvyklého přesahového patosu a jak jej oddramatizovává; jak jej prostě vrací ke konkrétní míře věcí.

